

Térey János

„PÁRIZ! PÁRIZ!”

Szomory Dezső, avagy a megrendülés

1

Nyolcvankilenc, az utolsó nyár, amelyet Debrecenben töltök. És egyik este a tévében a HERMELIN. Kaposvár, Gothár Péter rendezése, Máté, Lázár, Básti, Pogány, Koltai? Remélem, igen. Rákérdeztem, igen. Mindenesetre kongeniálisak. Az ekrü-nyelv! A brokát-nyelv, szokatlan hajlításaival és elképesztő szórendjével, arisztokratikus magába fedelkedésével, francia szavaival, refrénes patakzásával. Avagy szűnni nem akaró görögtüzevel. Még nem tudom, mi minden ezenfölül, de máris el vagyok ragadtatva. Egy más után kilenc magas C-t produkál (mint Tonio AZ EZRED LÁNYÁ-ban), aztán még kilencet. És mindez egy sok szempontból eszményi vígjátékban. A történet voltaképpen bagatell. Isteni premierhangulat, ráadásul magán a színpadon, klasszikus szerelmi háromszög, csetlés-botlás a vidékről előkerült szerelemgyerek körül. Jó, a végére leül, átmegy polgári limonádéba. „Aki a második fölvonást meg tudja csinálni, az az abszurd alapjaival tisztában van”, mondja ma este Gothár. De a legnehezebb mégis a harmadikat, vagyis a legkonvencionálisabbat. A baldachinos hálószoza, a könyvtár polcainak oválisa, a Belváros vöröslő tetőire tekintő terasz... Bár máskülönben nem vagyok a nagyrealista díszlet elkötelezett híve, minden előadásban éberem figyelem, mit kezdnek Szomory ragyogó színleírásaival. Egyszerűen nem hagyhatók figyelmen kívül, máskülönben nem él a nyelve sem. Szárnyaszegett lesz. Vagy mégsem? Érdemes volna megpróbálkozni egy merész scenírozású, áramvonalas rendezéssel is? Ez, mint annyi minden más izzó idea, a magyar színjátzás jelenlegi állapotában, ábránd.

Aztán ősszel – még mindig 1989 – lelkes hajsza Budapesten, antikváriumból antikváriumba, föl kutatva az életmű bújócskázó darabjait. Első zsákmányom a HARRY RUSSEL-DORSAN... a Thököly útról. Ahogyan az történni szokott, ez a félbőrbe és bordó könyvkötőpapírba öltöztetett példány egy szakítás után elmaradt mellőlem. Őrzök viszont egy másikat, ívekre hullva, porladó gerinccel, de mégis az eredeti, színes, virágmintás papírborítékban. A GLÓRIA a Király utcából való (de hiszen itt született Szomory, gondoltam akkor; igaz, ő a Körúton belül látta meg a napvilágot, én pedig majdnem a Lövölde tér magasságában jártam, egy nedves novemberi estén). ÜNNEP A DÜHÖNGŐN, Balzac utca. BELLA, HOREB TANÁR ÚR, Népszínház utca. A PÁRIZSI REGÉNY, Margit körút, azazhogy még bőven Mártírok útja. Narancs és vajszínű vászonkötésben is létezik. GYURI, Böszörményi út. Piros és fehér vászonpéldányom is van, a védőborító eredeti színes grafikáját viszont csak egy internetes hirdetésben volt szerencsém látni. KAMARAZENE, Szeged. Később, sokkal később keménykötésben is a birtokomba jutott mint Fésős András filmrendező ajándéka. Ha elutaztam akkoriban valahová, azonnal szétnéztem a helyi antikváriumban is. Nyíregyházán abszolúte semmi sem volt. Esztergom, Pécs, Debrecen, Kolozsvár akkoriban mind üres. De Pest máig reményteljes lelőhely. És miközben sorra jártam valamennyi antikváriumát, fölkerestem Lázár Antal festőművészt is, aki a (kettéválasztott) Sütő utcai lakás egyik felében lakott akkoriban. („És

van egy olyan orgonám a toronyszobában, mint Perosinak volt a római fellegvárban”, írja Sz. D. Az EST HÁRMASKÖNYVÉ-ben.) Ez már 1990 tavasza, gyűjteményem addigra majdnem teljes, öröm: egy egész polcot foglal el.

„Ha Balzac modorában óhajtánánk intonálni, úgyszólván jegyzőkönyvszerűen”, mint szerzőnk HÖREB TANÁR ÚR történetét: óhajtunk, folytatjuk tehát a katalógust. Négyféle A NAGYASSZONY-om van, az egyik az első kiadás (1910) száz nagyalakú, számozott példányából a 34-es. Aztán ugyanez a Nyugat-kiadás kicsiben, fekete kerettel a vászonkötésen, kék-zöld virágfürtös előzéklappal belül. A harmadik a paperback második kiadás, Athenaeum, 1927. Ugyanez megvan keménykötésben is, ez ugyan számozatlan, de aláírt (45 forint, Kecskemétről, a szignót a kutya sem vette észre), a Korunk Mesterei sorozat indigókéék egyenkötésében. Egy valódi Múzeum körüti aukcióról való (licit, kalapácsleütés és minden) egy dedikált TÉRJETEK MEG VÉGRE HOZZÁM, „Zelenkának, szívből! emlékül. 1934. júl. 2.” Párizsból hazajövet (ahol vizittem Ady és Szomory néhány szállodájában is) a MÁRIA-ANTÓNIA várt rám egy ma már nem létező Váci utcai kirakatban, dedikált példány, „Emilnek Dezső”, ilyen takarékos fogalmazásban – hiszen Emil a tulajdon öccse volt!... Néha egyszerűen nem tudunk mit írni a tulajdon öcsénknek, se újat, se bölcsét, van ilyen. Valahányszáz forintba került. Most valahányezer volna, nem különösebben sok. Van továbbá kéziratoldalam és rulettkártyám Szomory kézírásával, hála annak a verzátus szomorystának, akitől kaptam őket. Mi az, ami nincs? Első könyve, az ELBUKOTTAK. (De megvan a MESEKÖNYV címlapkiadása, BUDAPESTI BABYLON címmel, „pikáns mesék”, 1898, ez a ritkább edíció.) Nincs meg a francia novelláskönyv. Meg a TAKÁTS ALICE bécsi fordítása sincsen. Ja, és SZABÓKY ZSIGMOND RAFAEL-em sincs, csak most veszem észre.

Hogy Szomory-reneszánsz volna manapság, mély fájdalomunkra, túlzás. Tartósan és mindenütt biztosan nincs jelen: sajnos, színházban kapkodva veszik elő, ügyetlenül, disszonánsan szólaltatják meg, és hamar ejtik el. A PÁRIZSI REGÉNY három kiadást ért meg 1945 után, a LEVELEK EGY BARÁTNŐMHÖZ és a HÖREB... egyetlenegy. Két ízben adták ki a darabjait, Réz Pál feszes válogatásában, plusz létezik a Vargha Kálmán-féle novellagyűjtemény is. Volt két komoly újrafölfedezése, kivirágzása, fölfutása a színpadon és a könyvpiacra: az első a hatvanas évek közepén-végén (1971-ben jelent meg Réz mértékadó kismonográfiája), a második a nyolcvanas évek elején, ám a rendszerváltás Magyarországon éppen nem volt divatban, már nem és még nem, *démodé* volt, ahogy ő mondaná. Egyszer csak sok lesz belőle? A mai utcanyelvtől annyira idegen tónusaival nem képesek mit kezdeni? Nem érzik az atmoszféráját, nem értik a figuráit, a frenetikus humorát, problémafölvetéseire süketek? Meglehet, ez utóbbiak egy része valóban elavult. Színházban mindenestre általában olyan emberek veszik a kezükbe, akik nem gondolnak róla semmit. Vagy legalábbis nem túl sokat. És ez baj. *No luck*, ahogy Harry Russel-Dorsan mondaná. Láttam 1990 táján egy pocsek INGEBORG-ot Budán és egy túrhető GYÖRGYIKÉ-t a Pestiben. És Gothár telitalálata óta kábé három HERMELIN-t, mit mondjak? Egyik sem volt az igazi. És nem láttam még színpadon a „Habsburg Hamletet”, II. JÓZSEF-et. És nem láttam a II. LAJOS-t sem. Pedig abban mondja az ifjú uralkodó Mária királynénak, crescendóban, még javában Mohács előtt: „Mint egy utolsó szőlőfürt a tőn felejtve, a nap hevére hagyva, nagy szüretetek után, úgy vagyok itt aranyba fonnyadtan, még becsesebb talán.” Nagyopera; de erre még visszatérek.

Fiatalkori kedvencem a HARRY RUSSEL-DORSAN A FRANCIA HADSZÍNTÉRRŐL volt. A másik, némi hiányérzet dacára, a HÖREB TANÁR ÚR. Az előbbi most, sokadik olvasásra is elragadó. A HÖREB két remekbe szabott tudósportréjával s a zsidó emancipáció sajátosan

személyes és kiélezett fölvetésével válik fontossá és – kibontatlan problémáival is – jelentékennyé. Rendben, „hagyományos” értelemben nem regény; de alighanem az ambíciói is mások.

A RUSSEL a háborús riportírás egyik legelsőpróbb és legegységibb remeke, amelyet valaha is olvastam. Lapjain regényre kerekedő harctéri levelek sorakoznak, amelyeknek szerzője nem volt szem- és fültanúja a roppant stílbavúrral elbeszélte eseményeknek. Harry Russel-Dorsan frontról postázott, sürgönyözött beszámolóit egytől egyig a pesti toronyszobában születtek, „kihányt selymek, bizarr műtárgyak”, ólomüveg ablakok és fekete tapéták között, s nem a londoni Evening Standard, hanem a *Nyugat* kezdte közölni őket: eredetileg 1914-ben, a világháború első őszén. A kötetkiadásban maga Szomory sietett elosztatni az esetleges félreértéseket (bár az irodalmi titok akkor sem volt tizenöt percnél hosszabb életű, mint ahogyan ma sem az): a keletfrancia és a belgumi hadszíntérre vonatkozó helyismeretét békebeli utazások alkalmával szerezte, a hadszíntér eseménytörténetét hírlapokat böngészve követte nyomon, s tulajdon oldalbordájából metszette ki a gentleman újságíró, aki inkább tűnik női hajlandóságú eposzköltőnek, virtuóz csataképfestőnek vagy grandiózus zenedrámát hőmpölygető komponistának, mintsem szabatos haditudósítónak. Annál jobb nekünk, végigkísérni őt a *big game shot* helyszínein.

Opera: mindenképpen ez a kulcsszava az érett, az októberien túlrejt Szomory írásművészetének. E hihetetlenül sokrétű műfaj, amelyik a puritán dalformától és a keses kamarazenétől kezdve egészen a széles horizontú szimfóniáig minden zenei formát magában foglal, ifjúkorától kezdve bővületében tartotta Szomory Dezsőt (aki zeneszerzői ambícióit sohasem adta föl). Beérkezett szerzőként arra törekszik, hogy a csodált wagneri zenedráma eredményeit kamatoztassa a prózában; s hogy az ISTENEK ALKONYÁ-nak őszi tónusát a „*brokátszavak*” kifejezőerejével reprodukálja – a kéziratlapok merített papirosán. Igen, opera az övé, megrázó szólókkal és véres tömegjelenségekkel, ám ezúttal középpontba emelt cselekmény és isteni méretűre növesztett, cselekvő hősök nélkül. Mert ami ebben a regényben ténylegesen történik, az maga a háború. (Szomorynak, bizvást állíthatom, mint állítja ő is egy régi *Sínházi Életben*: valódi hősoktól hemzsegő, virtuális operája, azaz robbanni kész librettója is van, mégpedig a II. LAJOS. Sőt, opera a SÁBA KIRÁLYNŐJE is.)

Most vissza Russelhez. A-ból B-be eljutni annyit jelent ebben a gyönyörű háborús apokrifben, mint a londoni Victoria Stationról a karácsonyi Párizsba érkezni, átszelve közben a vérben ázó Belgiumot és a Marne-vidéket, voltaképpen sértetlenül, ép testtel és lélekkel? Nem egészen; azazhogy sokkal bonyolultabb a képlet. Harry Russel-Dorsan természetesen korántsem siegfriedi formátumú, aktív és kezdeményező hős. Sokkal inkább kívülálló megfigyelő, aki vázlatkönyvét gazdagítja a harcmezőn, s akinek, állítson bármit is, egyáltalában nincs veszélyérzete (ennyiben mégis hasonlít a félni képtelen Siegfriedre...). „*Józan brit érzéke*”, „*szigetlakó józansága*” rafinált önleplezés csupán: valójában nyenc utas ő, aki jóformán sétatérnek tekinti a frontvonal lövészárkait; kalandozó stíliszta, aki belefeledkezik az infernális színekben játszó, gyorsan átrendeződő táj szépségébe. Küldetése, állítólagos megbízatása pompás írói ürügy. Russel gyűjtőkörúton vesz részt. Le kell kottáznia minden harci zajt – vértavakból vételezve a tintát –, bőséges, szelektálatlan nyersanyagra van szüksége, hogy megkomponálhassa harctéri opusát, a zenélő katalógust.

Katalógusa nem a rendszerteremtés igényével készül, hiszen a komponista szinte habzsolva, a háborús hétköznapi esetlegességével, válogatás nélkül jegyez föl noteszé-

be minden mozzanatot, s építi bele librettójába személyes tragédiák egész sorozatát, bámulatos bravúrokkal ugyan, de néha kétségkívül hatásvadász módon. Kikkel találkozunk? A „Babylon!”-t kiáltó jezsuita szerzetesekkel, akiknek sorait előbb a félőrülten menekülő falusi nép rohama tizedeli meg, s csak azután újí el őket kolostorukból a benyomuló német katonaság. „...egy tragikus égboltozat alatt”. Vagy elsősorban itt van Mina Flea, az Alhambra táncosnőjének balladaian szép története. Katonaruhába öltözve keresi föl sebesült szerelmét a fronton, majd amikor a férfi, aki föl sem ismeri menyasszonyát, végül kiszenved, Mina is a tűzvonalba rohan, s éppen Waterloo klasszikus csatamezején! Mondom, gyönyörű. Russelnek, e botcsinálta stratégának füle van hozzá, hogy kihallja a tűzokádásból, az ágyúdübörgésből a harci zaj összhangzatát; s ez a lárma, optimális távolságból – mi tagadás – muzsika ennek a kényes fülnek. Miféle melódia is ez? Sokkal inkább atonális, mintsem fülbemászó: abszolút zaj- és zöreijene, a hadiipar dallamtalansága, az ütegek monoton morajával. De zenekara élén Szomory valóban operai fortissimókat zenget: a háború minden abnormalitása előttünk van, egyetlen zenei zuhatagban. „...ami itt vérben, sikolyban, fájdalomban s agóniákban elvihartott, talán mégsem az én leírásaim gazdagsága kedvéért és zsurnalisztikai működésem érdekében történt. Nem hiszem, hogy amit az egyik ólom leterített, a másik ólom visszaadhassa. Ott a golyó, itt a betű.” Persze, egyfelől pontosan erről van szó, a kacér önreflexió nem téved. Russel helyzetudata a kiválasztott krónikás büszkesége: az övénél muzikálisabb és plasztikusabb beszámolót egyetlen hírlapíró-vetélytársa sem adhat e „halottaskertről”. Ugyanakkor ne higgyünk el neki mindent, illetve affektálását is higgyük el. Az ironia ezúttal valódi megilletődést, sőt megrendülést takar.

E vérbeli urbánus – „real londoner and cityman aki vagyok” – Dandy nevű kutyájával és inasával, Davisszel érkezik meg a „titáni epopeia” seregszemléjének színhelyére, a folkestone-i kikötőbe, s „gigászi szivartermés”-nek véli a flotta kéményerdejét! Hidegvére akkor sem hagyja cserben Russel-Szomoryt, amikor az átélt – ne feledjük, képzeletben átélt! – borzalmak megfosztják városi jólétének összes külső ismertetőjegytől. Legvégül tiszta alsóneműjétől is: „Minden igényem a minimumra redukálva, gesztenyebarna árnyalatú fehérneműim helyenként Rembrandt-tónusokat mutatnak.” A kultúra mint ruha. Borzongva, látszólag részvétlenül szemléli a Champagne szőlővidéki parasztság („gorillacsorda”) exodusát a kitelepítés napjaiban; ne feledjük, ugyanazokról az emberekről van szó, akiket Balzac és Zola több együttérzéssel ábrázolt, Russelnek azonban emlékezetes jelzőket ad a tollára a plebejüstől való viszolygás... De vegyük észre: ez nem emberi düh, hanem művészi attitűd; ez elsősorban retorika, és annak is dupla fenekű. Az sem véletlen, hogy a leglázasabb tirádákra éppen a tüzérségi harctól földúlt, megbolygatott belga temető és az armageddoni díszletnek ható romváros képe készíti a hírlapírót. Megrészegülve mártja tollát az ímént említett vértintába: „Hallatlanul szép ez a sok agyonlőtt, vérbefagyott, elnyúlt és megmeredt katona itten, a varjak fekele gyászkoszorújával, Uram bocsáss, hallatlanul szép!” A levélfűzer keletkezésének körülményeiből és nem utolsósorban Szomory írói természetéből eredeztethető sajátosság, hogy e látomásos sorok – első olvasásra – egyszerre hatnak a jeremiási siralmak újrangszerelt változatának és paródiájának is egyben. Hogy is van ez? Nézzünk becsületesen utána. Ó, nem; dehogyis paródia. Hamar rádöbbenünk, hogy igazi jeremiádát hallunk; a különbség annyi, hogy az anatóti profétától eltérően nem szülőföldjét gyászolja a siránkozó, hanem az ifjúkorában bejárt tájakat, amelyekhez érzelmi kötelék fűzi. Első blikkre: fölékszerzett *pompes funèbre*. Aztán megvilágosodunk. Vörösmarty pátosza ez, ezúttal valóban Vörösmarty tragikumával egyetemben. Túlságosan hangos megrendü-

lés? Lehet. De éppen így csodás. Elképzelem Russelt a kurszki csatában. A Falkland-szigeteken. A gázai övezetben. Szarajevóban. Manhattanben 2001 szeptemberében. Mianmar szívében 2007-ben, az Aung Szan piacon, a buddhista szerzetesek között. De vajon Auschwitz gázkamrái mellett? A mézszárlást szemlélve Srebrenicában? Faludzsában, pokolgépek robbanása közepette? Nem tudom, meddig és mennyire óvna őt a civilizáció, a szellem és a nyelv védőpajzsa. Egyszerűen nem tudom.

A víziók Szomorynál is ritka bőségű áradása, pazarul láttató ereje – mint minden igazi remeklés esetében – nem teszi másodlagossá sem a személyes érintettség, sem az emberi állásfoglalás kérdését. Melyik oldalon áll Russel-Szomory, ha áll egyáltalán valamelyiken? „*Pusztán írói becsvágy vezet. Nem békepárti és nem háborúpárti. A háborúval szemben, azt mondhatnám, közönyös. Rokonszenvet vagy ellenszenvet nem ismer, erkölcsi elvet se, egyszerűen látja a földet és az embert, tudomásul veszi úgy, amint van. A háború számára – a kemény művésznek – egy shakespeare-i tragédia, sok-sok millió szereplővel*” – vágja rá kérdésünkre a választ Kosztolányi, s hirtelen, első pillantásra mi is inkább a csöppet blázirt és csupán a katasztrófa poézisében föllobogó Russelt látjuk magunk előtt, mintsem egy törölmetszett békeharcost, fölcent aktivistát. Ismétlem, első pillantásra.

Az alapjában véve apolitikus Szomory érdeklődése a csatatér scenikája iránt határozottan érzéki természetű – hihetjük a könyvvel való első ismerkedéskor. Tényleg kéjence a vérvörös-éjfelete ábrázolásnak? Avagy, más közelítésben, valóban szenttelen? Sem ez, sem az, illetve sokkal több ennél is, annál is. Másodszor kell föllapoznunk a könyvet, hogy tudomásul vegyük: ezekből az apokrif levelekből süt a háború termékeny gyűlölete. A leheletfinoman lefestett Albert, belga király mondja még Antwerpen eleste előtt: „*Az emberi fajok megtudják, amit látszólag már elfelejtettek, hogy rettenetes vérkülmöbbségek [sic!] egymásnak kergetik őket, olthatatlan és rejtélyes haragokban, melyeknek alig van más megoldása, mint kezdeni előlről, ha egy időre elapadnának és folytatni odáig, míg két utolsó ellentétes ember harapja torkon egymást. Az emberiség csődje ez, a fajok diadalában.*” És ez a királyi figura biztosan nem egy amorális írásmű hőse. Sz. D. amúgy nem társtalan a háború füstös-véres szépségének megéneklésével: eszünkbe juttatja D’Annunziót vagy a lírikus Apollinaire-t. A kor egyik vezérmotívuma az ágyú, amely a dicső falloszt idézi.

Sokkal később, a negyvenes években hangzik el ez a párbeszéd Budapesten: „*Dezókém, deportálnak, elvisznek Kamenyec Podolszkba.*» Nem zökkent ki: »*Ott még úgysem jártam. Szép város?*«”, kérdez vissza Szomory Kellér Andor pompás könyvében (ÍRÓ A TORONYBAN).

Nem csupán arról van szó, hogy a Király utcai kispolgármilió, a lipótvárosi nagypolgárság meg az angol arisztokrata szeánszok költője 1914-ben új, minden eddiginél izgatóbb, borzalmában is bódító témára bukkant. Magáról a háborúról van szó. Igaz, a bőrét ez alkalommal nem kellett vásárra vinnie érte. Igaz, ez a „vásárra vitel”, vagyis a konkrét halálközelség a maga gyakorlatias rettenetében csak kivételes esetben jut egy író osztályrészéül. „*Soha intenzívebb életem nem volt, mint e felszűrökölt rettegésben*”, így hangzik a brit hírlapíró ajkára adott tanúságtétel. Russel a hullák alaktalan halmazát szemlélve ismeri föl „*azt a szézületes egységet, ami a fõnségest teszi*”. Az író ínycnként veti rá magát a tulajdonképpen tálcán kínálózó matériára, amely tárgyilagos vagy éppen uszító újságcikkekből bontakozik ki az európai sajtóban. Szomory hírlapot olvas a kávéházi asztalánál, és operát ír odahaza.

Érdemes megfigyelni, hogy a hadászat a maga vérgőzös extremitásában mennyire „hálás”, mennyire testreszabott téma a számára. Teljes koncentrációval, kitarott, ma-

gas hangon éneklie meg a harctéri szcna borzalmát – márpedig hangnak és stílusnak ez a tisztasága, egyenletes temperáltsága Szomorynál sem állandó jelenség (később, ha szordínósabban is, pazar példa lesz a kitarított hangra A PÁRIZSI REGÉNY, s rengeteg kis és nagy novella). Ahogy megszokhattuk, ugyanazon az élőbeszédhez alig-alig közelítő, fölfokozott Szomory-nyelven beszél itt a hordószónok koldus és madame Veuve Clicquot; Kipling és a némiképpen buffónak ábrázolt, vastagon lesajnált Maeterlinck („háztanító-koponya”, „a maga pepecselő obskurantizmusával, a maga madársipongású, kis hülye szavakat repetáló árnyaival”); vagy Albert belga király; Russel-Dorsan meg egyenesen a szerző „legjobb svádájú” alakmása. A HARRY RUSSEL-DORSAN az elefántcsonttorony falai között gyakorolt harcászati eposza, nem csupán felejthetetlen oldalakkal, de feledhetetlen egységgel. „A háborút még meg lehet nyerni, szó sincs róla, és itt nem is vitathozom. De az emberiség végleg letette a vizsgát, és siralmasan belehalt. Nem is baj. Már nagyon öreg volt.”

2

E sorok írója ama szerencsés (vagy mondjuk inkább: kíváncsi) kevesek egyike, akiknek volt alkalmuk betekinteni a legelső „felnőtt” Szomory-regény kvázi-kéziratába, amely ezt a címet viseli: A TUDÓSOK. A család birtokában lévő paksaméta Sz. D. első fönmaradt regénykezdeményét rejti, igaz, töredékesen. Az *Élet* folyóirat 1894-es évfolyamából kitépett folytatások lapjait sűrűn ellepik a fekete tinta ákombákombai – törlések, javítások és a nyomdásznak címzett instrukciók –; csak nagyítóval és bozótvtágó késsel bejárható őserdő ez. Parányibbak és gömbölydedebbek ezek a betűk, mint a férfikori írások lila tintás, szálkás, az olvashatatlanság határán evickélő, makacsul jobbra dőlő betűi. Szomory A TUDÓSOK születésének idején huszonöt éves, párizsi emigrációját tölti katonaszökevényi minőségben – háta mögött egyetlen, harmatos novelláskötettel és színdarabszengéekkel. E regényének még a címlapterve is fönmaradt, de még a gyakran noszogatót pesti mentorok befolyásával sem láthatott napvilágot könyv alakban. A kötet tárgya nem közömbös szerzőnk pályafutásának szempontjából. A dikció is jóval többet ígér, mint a korai novellák, ám ami miatt itt érdemes megemlékezni róla, az leginkább a kordokumentum értékű szüzsé. A korabeli Magyar Tudományos Akadémia belvilágának kíméletlen rajzát kapjuk itt, szakbarbarizmusról olvasunk és kisstíliú intrikákról; a tudóshierarchia alacsony polcáról magasba jutó csörtetőkről, akiknek mintha egyikével se rokonszenvezne jöttányit sem a szokatlanul fölpaprikázott szerző (aki legjobb esetben is csak ifjú hírlapíróként juthatott be az Akadémia falai közé, és tanulmányozhatta az intézményi munkát odabent).

Tehát az MTA. Az épület még vadonatúj, de máris csupa dohos alak népesíti be a termeit. A tudományosság világából fog kilépnie alig negyven év múlva Horeb Homér – a „kitűnő Horeb!” –, e jeles asszirológus és orientalista. Ő már jóval kevésbé dohos figura, mint elődei: Szomory egyik kedvenc, regényből színdarabba (TAKÁTS ALICE) és novellákba is kiránduló figurája, rohamsisakként szemébe húzott keménykalapban. Horeb szakadárnak számít a saját szakterületén, nem vesz részt az orientalista egyesület működésében, harcban áll magával Goldziherrel is. Lemond katedrájáról. Megmarad emlékezetünkben a vita dinamikája, ahogyan Horeb folyton iskolázza, egyenesen „leszólja” ugyancsak zsidó származású, ám praktikus okból kikeresztelkedett famulusát, Varjassyt. „Lecáfoljam marhaságait?” – hát persze, cáfolja *le*, hiszen éppen ezért

tartja maga mellett irritáló és tehetségtelen kollégáját. Horeb a tudomány, de nem a tudóstársadalom világába integrálódott; Varjassyt a minden téren érvényesülni akarás hajtja előre. Ha ugyan előre. Tulajdonképpen Horeb udvari bolondja, de savanyú bolond, örök „*inferioritásban*”, „*almakukac*” vonaglással „*egy egyetemi katedra irányában*”. Selejtes filológus, „*faji szegénységben*”. Az író mintha túlfutna az erős karikírozás határán. Meghökkenően nyers kitételek ezek, pláne Szomorytól. E konfliktusábrázolás valódi súlyát az adja, hogy zsidótörvények elsötétülő Magyarországon, az uszítás légkörében íródott (Szomor Dezső esetében gondoljunk csak A NAGYASSZONY 1927-es reprízére a Nemzeti Színházban, amelyet az ébredők próbáltak meghíúsítani, s bűzbombás, gumibotos botrány lett a vége). De Szomor bírálata valójában nem „faji”, hanem mindenekelőtt egzisztenciális alapú.

Mit látunk? Szomorynál még ezt a két briliáns portrét, két pörlekedő szaktudást, és, elsősorban: két szembekerülő magatartást. Kertész Imrénél már a „*kopasz nő a tükkör előtt, piros pongyolában*” drámai revelációját találjuk. Szomor sűrűn meghinti szövegét ószövegségi utalásokkal, és regényének másik, nagyszerű fűszere valóban a hitközség környéki belvilág precíz elemzése, ami sohasem jelent belterjességet. Viszont a „*keserű felekezetiiség*” meg a „*születéses szegénység*” emlegetése: egyszer csak tényleg sok lesz. Később válik nyilvánvalóvá, hogy azoknak a korabeli, szükségből keresztény vallásra tért tőzsdéseknek, bankároknak a bírálata, akik „*úgy lógtak konjunktúrákon, mint egy rózsafüzéren*”, nem más, mint szigorú és pontos társadalomkritika. Szomor nem tesz egyebet, mint olyannak láttatja a korabeli Budapest társadalmát, ezen belül az asszimiláns meg az óhitű zsidóságot, még pontosabban: a zsidó származású magyar polgárokat, amilyenek valójában voltak: sokfélenek; vallás, világnézet, szaktudás és ízlés terén különbözőnek, hovatovább megosztottnak; magyarán: emberinek. Emlékezetes még Horeb Homérné figurája, „*született Zuckermanl Dóra, a legrégebb Zuckermanl-ok törzséből*”. Mindenekelőtt, persze, Szomor-olvasó, hajdani szeretője egy zongoraművész és egy miniszteri tanácsos. Nem csupán puha staffázsalak, nemcsak eleven dekoráció ő a férje mellett, hanem hús-vér, kicsit passzív, buja asszony. Virágát tegnapelőtt hullajtotta el, nagyasszonyi és világi ambícióit félig-meddig elfojtja: annál inkább izgatja a neofita Varjassy fantáziáját. A második rész az előzmények melankolikus szétírása, afféle „mindent Horebről”-*potpourri*.

Horeb története nyilvánvalóan a SÁBA KIRÁLYNŐJE című, 1925-ben befejezett, de csak posztumusz kiadott színmű nem mellékes mellékterméke. Nem hagyta veszendőbe menni mindazt az anyagot, amely nem kívánkozott a (saját maga által főművének vélelmezett) darabba. És lett belőle egy varázslatos regény. (Sajnos azonban – korántsem hibátlan, kevésbé dramaturgiájával, inkább csak forró nyelvvel tündöklő – drámai „*főművé*”-re a seregnyi nagy Szomor-premiert ünneplő Vígszínház sem volt kíváncsi. Nem játszották a mai napig sem, ami viszont mindenképpen kár.) Szomor mint csúcs-sznob, a tízezer kultúrtörténeti, teológiai utalásával, leágazásával, némelykor pontatlan allúziójával! De alighanem ő a legvonzóbb snob, akit ismerek. A módszeres tudományosság, a szakterületén biztos léptekkel mozgó erudíció, a kiművelt emberfő, amelyet Szomor szinte a vallásosság hófokán bálványoz. Szomor: a mindvégig megtartva-megőrzött zsidó identitás, valamint a fölöttébb (ön)ironikus arisztokrata- és keresztényimádat. Azt a tragikus botrányt se feledhetjük, hogy e finom, e legfinomabb ember színi pályáját a Goldmark-terem „gettószínházában”, életét a csillagos ház koporsó alakú cseledszobájában végzi majd.

I dare say, Szomory valamiben egészen biztosan a *legnagyobb*. Mire gondolok? Előadás-módjára, mint annyian mások? A nyelv géniusza: ezt az érdemrendet nagyon könnyű a mellére tűzni, ám evvel alig mondtunk róla valamit. Színeiben, Pest és Párizs hely- és társadalomrajzában, a szatmári miniatűrökben? Mindebben nagyszerűt ad, még ha annyi riválisa akad is e téren. De a szomoryságában! Feminin áriáiban! Stílusában, zenekarának lélegzetvételésében, partitúrájának hangszerelésében, frankofón, angломán, germán és lateiner etc. etc. műveltségében, tragikus erejű oldalaival és léhább túlkapásaival, például a BALOG TUTA című erotikus ponyvával stb. stb. A Szomory-sound. Abban bizonyosan a legnagyobb. És ahogyan egyszerre csak sok lesz belőle, idegesítő lesz a leglelkesebb olvasója és nézője számára: az is megmásíthatatlanul ő. Voltam mámorosan elfogult „Dezsikével” kapcsolatban, aztán egyszer csak kihűlt ez a vonzalom. Sohasem teljesen: a rajongás lassan jóllakottsággá változott (de sohasem csömörré). Mint minden magyarul olvasót, az érett Kosztolányi ökonómiája nyűgözött le, Móricz fegyelmezett barbársága, Krúdy fényes gordonkafutamai. A RUSSEL-DORSAN után, amelyet fiatalkori olvasatban *lefegyverzően* szubjektívnek találtam, Tolsztoj borogyinói panorámája, egyetemes látomása, számos formátumos hőse jutott eszembe. Az emlékidéző, kultúrkincsekkel gazdagon megrakott LEVELEK...-et és a majdnem önéletrajzi GYURI-T Proust – ugyancsak történetekkel teli, de tulajdonképpen *egy* történet híján való – regényfolyamának másféle plaszticitása és másféle telítettsége homályosította el egy pillanatra. Aztán természetesen rájöttem, hogy efféle összehasonlításoknak semmi értelme. Most azt gondolom, tulajdonképpen csak magas C-ben volna szabad írni Szomoryról, kifogva a szelet a bíráló szándék vitorlájából, meghagyva másoknak a nyelvi túlzások és kéjes túlságok, állítólagos magyartalanságok meg a teátrális gesztusok, az úgynevezett póz, az úgynevezett modor, tudálékosság s a szellemi „urizálás” kipécézését (e sok botladozó féligazság alig visz közelebb hozzá, alapja persze mindegyiknek van). Szomory művészetének éppen ezekkel a gesztusokkal együtt van sava-borsa, így érdekes minden ízében, hívei számára pedig – például a 2004-es emlékkönyvet összeállító Réz Pál vagy a Horeb Homér történetét idén újra publikáló s kissé bős és rámenős, kisajátító és bálványemelő utószót jegyző Kőbányai János, valamint, ha bevallhatom, „ha merem bevallani”, az én számomra is –: pontosan így jelentékeny, így páratlan és nagy. Sokféleképpen lehet becsben tartani, mi több, szeretni Szomory Dezsőt.

Mi maradt ezúttal említetlenül? Körülbelül egy fél kontinens. Több ezer oldal Szomory, például az összegyűjtetlen hírlapi próza. Szomorynak életében 1937, tehát a KAMARAZENE éve után nem jelent meg több kötete. A pálya végén, úgyszólván heti rendszerességgel, sőt, hetente több alkalommal, szinte Arany János 1877-es évének őszikes bőségében írott tárcák és karcolatok pedig egyelőre a sajtóban lappanganak, többnyire *Az Est*-lapok hasábjain. Mit mondhatnék még róla? Ő írt először magyarul Jarry ÜBÜ KIRÁLY-árról a *Magyar Hírlap*ban, hiszen 1896 decemberében jelen volt a bemutatón az Oeuvre színházban („Megvallom, hogy én semmit sem értettem belőle... A darab szemelyei úgy beszélnek s úgy cselekszenek, mint a Paprika Jancsi színház bábjai”). S előttem van egy párizsi tudósítása Brioux ANYASÁG című drámájának bemutatójáról, *A Hét* 1903. december 27-i számában jelent meg, és azóta sem sehol máshol. „Egészen bizonyos – azt mindenki tudja, aki nem ír drámákat –, hogy az úgynevezett »társadalom« sebeit nem lehet gyógyítani, mert ami seb és fekély itt dúsan virul, az általános jóléthez s az emberek öröméhez föltétlenül szükséges. A nagyvilágot megfoltolni, gondolom, alig lehet. Valami roppant robbanás,

végérvényes és borzalmas felfordulás, tömör kataklyzmus volna kívánatos, de erre semmi kilátás.” A sötét kilátások, ki ne tudná, hamar megteremtődtek a későbbiekben. Szomoró még nincs harmincöt éves, de öregkori világnézetének alapjait máris lefektette.

Például tüneményes zenekritikáit sem igen tartják számon. Egyebek mellett Fischer Annie-ról írta őket, Bartók FÁBÓL FARAGOTT KIRÁLYFI-jának fölújításáról, Kodályról, Basilides Máriáról és Szigeti Józsefről. Heifetzről, Molinariról, Failoniról és Toscaniniról, a kései Saljapinról és Prokofjevéről (akit külsejében „egy pénzügyminiszteri titkár”-hoz hasonlít), Rahmanyinovról vagy a „toporzékoló” Carl Schurichtról (Thomas Bernhard későbbi kedvenc dirigenséről!) és a Mahler vezénylő Bruno Walterről. Avagy Gigliről („Ez a Gigli, nem szólva arról az izléséről, rokonérzéséről és predilekciójáról, melyekkel a PARASZTBECSÜLET Turidduját választja ki elbűvölésünkre, nem szólva erről a választékos s magaslatos zeneiségéről – ez a Gigli egy hordó, amelyből kiszól egy tenor”). Többször és elragadtatással ír az ifjú Ferencsikről, a fiatal Nádasdy–Oláh kettőséről, valamint „Casals Pabló”-ról (aki vigadóbeli koncertjén „Beethoven-közben, egy-egy szabad percre, egy-egy pausával: rögtön a nőket nézte s válogatta oda magának félmeztelen dicsőségükben, igazi művész léte”, 1934 márciusában). Tudósítások a Zeneakadémiáról, a később Erkellé átvedlett Városi Színházról vagy a speciális, hatezer fős közönségű hangversenyekről a pesti Állatkertben... Ki emlékszik ma minderre? Nem száraz szakcikkek, naná: nosztalgias rezdülékenységről, megérintettségről és szerteágazó tudásról tanúskodnak. Giacomo Puccini, akit Szomoró egész egyszerűen a saját nevére léptet föl az 1913-as BELLA harmadik fölvonásában (Puccini, játszotta Zátony a Vígszínházban), bő húsz év múlva már egy zenei bíráló alanya lesz. „Szeretett Operaházunkban a bécsi Staatsoper kitűnő tenoristája, Helge Roswaenge énekelt. A BOHÉMÉLET Rodolphe-ját énekelte, mint ahogy ezt a Rodolphe-ot manapság más tenoristák is éneklék a puccini-i stílusnak abban a sima, tetszetős, gondok és borulatok nélkül való banalitásában, ami se nem bántó, se nem vigasztaló. Ami már nem is fontos s nem jelent semmit. Volt egy idő, egy szép kor, egy boldog korszak, amikor ez a Rodolphe még a világon volt. Azt hiszem, elmúlt, rég elmúlt, az egész BOHÉMÉLET elmúlt! Volt egy idő, mikor Puccini, mint egy óramű, úgy járt. Mint egy óramű, amit ha felhúznak, nyolc napig nem áll meg. Nyolc napig az örökkévalóság értelmében. Az örökkévalóság arányában.” (ZENE ÉS ÉNEK HANGJAINÁL. Írja: Sz. D. Színházi Élet, 1934. május 13–19.) Az író párizsi nélkülözéseinek bohém idejére gondol. Az igazság azonban az, hogy olyan emberek már akkor is csak az operaszínpadon léteztek, mint Rodolphe, a BOHÉMÉLET pedig, hála istennek, minden ballasztjával együtt, túlélőnek bizonyult. „...az ember ül az Operában, s az összes hangszerek ellenére eszébe jut a tulajdon élete és sorsa. Nemhogy eszébe jut, de hirtelen átszántja az embert a tulajdon élete és sorsa. A tulajdon Bohémélete, egy igazibb értelemben.”

Most nem beszéltem a harmincas évek három fontos és korszerű nődrámájáról sem. Amelyeknek hősnőire úgy tekintett Szomoró, mint Lear király a lányaira. Hogy melyikőjük Cordelia? Alice, Annie vagy Lujza? TAKÁTS ALICE éli tovább világát a színpadon (még rádiójátékként is hallottam egyszer): ez a darab, legjobb tudásom szerint, az eutanázia kérdésének első fölvetése irodalmunkban.

Ha a legélénkebb koloritú Szomoró-novellára kérdez rá valaki, biztosan a Nyugat első, forradalmi fénykorából való AZ ISTENI KERT meg az ÜNNEP A DÜHÖNGÖN című novelláskönyvek tételeit említem. Ha a legdöbbenetesebb történetet kérdezik, akkor kapásból A MIKÓI PÜSPÖK legendáját mondom A MENNYEI KÜLDÖNC kötetből. A mikói püspök!, akinek tatárok lenyúzták a bőrt a homlokáról, majd egy kolompós kos fejbőrét illesztették a helyére, „meleg vérével azon frissen, ahogy az állatról levágták, püspöki süvegem megcsúfolására”. A kos bőre valósággal ráforrt a homlokára, s hosszú évek múltával a püs-

pök is beletörődött sorsa fordulatába, hogy a tatárok pásztoraként kell tengetnie az életét. És bár a keresztények rátalálnak, s azonnal följánlják a segítségüket, Ilosvay Pál úgy dönt, nem kockáztatja meg a második, a helyreállító műtétet. „...*ahhoz már gyöngye vagyok s túl sokat is szenvedtem, hogy még egyszer a késnek tartsam a fejem.*”

Megint, sokadszor és utoljára a HARRY RUSSEL-DORSAN jut eszembe. Százféleképpen el lehet tévedni, de így csak a háború tudja eltájolni az embert:

„– *Mikor a német katonaság bevonult Brüsszelbe, sok katonaság, nagyon sok katonaság, mind azt hitték ezek a primitív németek, pfalzi parasztfiúk és pomeránok, hogy a francia fővárost szálolták meg. Amint jöttek, tömött sorokban, a nagy tereken és utcákon végig, széles arcuk, elmosolyodva, még szélesebbre nyílt, s egymást bökdösték, puskás könnyekkel s elragadtatva:*

– *Páriz! Páriz!*”

Így eltévedni, ilyen mesésen és ennyire végzetesen.

Vízafogó, 2007. szeptember 27.–október 7.

Borbás Andrea

ADY ENDRE NAPLÓVERSEI A NYUGATBAN

Habár a rendszeresség egyik életszakaszában sem volt jellemző Ady Endrére, a költő kétszer is megpróbálkozott azzal a műfajjal, melynek egyik legfontosabb ismérve a rendszeresség: naplóírással. 1908-ban három, 1909-ben öt napról, 1914-ben pedig egyetlen napról készített lírai naplót. A következő oldalakon ezeknek a naplójegyzeteknek főbb jellegzetességeit gyűjtjük össze, és közben arra keressük a választ, mennyire szabályos naplójegyzetek ezek a lírai naplók.

Ady Endre először Hatvany Lajos javaslatára 1908. december 25-től 1909. január 21-ig nyolc napról készített lírai naplót. „*Emlékszem, hogy egyik [...] beszélgetésünk folyamán Max Dauthendey német költő világgörülű útjáról megírt verses naplóját mutattam Adynak. Dauthendey a jegyirodát, hajót, vonatot, szállodát, az utazó mai ember minden állomását, örömet, bosszúságát írja meg a könyvben, mely az aprólékos leírásokból tengeri és tengerentúli tájak leírásáig, népek, emberek, lelkek rajzáig emelkedik fel. – Ez a mai ember eposza. Lírai eposz. Ilyet kéne írnod...[...] Adynak tetszett az idea. Megígérte, hogy megírja a naplót. Midőn e beszélgetésünk után hazatért Érmindszentre, december 25., 26. és 27. jelzéssel három naplójegyzet jelzi, hogy emlékezett e beszélgetésre.*”¹ Hatvany később is biztatta Adyt, 1909. február 23-án a következőket írta a költőnek: „*Naplódat ne hagyd abba. Szűz, szent könyv lesz, ha meglesz. Az az egyetlen epos, melyet meg kell írni. Neked kell megírni.*”²

A napló első három része a Nyugatban s a SZERETNÉM, HA SZERETNÉNEK kötetben egyaránt EGY MEGÍRATLAN NAPLÓBÓL címmel jelent meg (kötetben A HARCUNKAT MEGHARCOLTUK ciklusban). A következő részek a folyóiratban NÉHÁNY JANUÁRI NAP címmel olvashatók, az egyes részeket dátummal (január 17., január 18., január 19., január 20., janu-